

T. N. ЕРМЕКОВА

СӨЙЛЕМ: КОММУНИКАТИВТІК ДЕРБЕСТІК ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК МАҚСАТ

Тіл біліміндегі сөйлеу мен сөйлем теориясына қатысты еңбектердің қай-қайсысы да бұл бірліктердің арасындағы генетикалық тамырластықты жокқа шығара алмайды. Соңдыктан да сөйлемнің грамматикалық табиғатын тануда жалпы сөйлеу актісіне тән жайттарды ескермеуге болмайды. Сөйлемнің сөз бен сөз тіркесінен басты айырмашылығы – оның коммуникативтілік қызметтінде. Сөз номинативтік қызметтінде аткарады, яғни заттың, құбылыстың не солардың белгілірінің, қасиеттерінің атаулары ретінде колданылады. Ал белгілі бір хабарды жеткізу, әлдене жайында сұрау т.б. біршама тиянақталған ойды білдіру қасиеті тек сөйлемге ғана тән.

Сөйлемнің негізгі белгілері туралы ғалымдар арасында түрліше пікірлер бар. В. В. Бабайшева сөйлемнің негізгі белгісі ретінде предикативтілік және интонацияны жатқызыса, Н. А. Чахоян предикативтілік пен модальділікті, Н. С. Валгина оған предикативтілік, модальділік пен интонация үшін жатқызыады. Р. Әмір, Т. Сайрамбаевтың пікірлері де соңғы пікірмен сәйкеседі.

Сөйлемнің ең басты мағыналық-құрылымдық белгісі ретінде предикативтілік танылады. Жалпы предикативтілік термині екі түрлі мәнде қолданылып жүр. Бірінші мәнде – мазмұнның шындық болмысқа қатысы, ол барлық сөйлемге қатысты. Оған жоғарыда айтылғандай, модальділік, шак, жақ қасиеттері тән.

Екінші, предикативтілік немесе предикаттық қасиетінде – сөйлем мүшелері арасындағы арнайы қасиетінде. Осыған орай В. В. Виноградов өткен ғасырдың 50-жылдарындағы синтаксистік еңбектерінде алдында ғана аталаған өткен модальділік, жақ, шак «синтаксистік категорияларын» жиынтық ретінде беретін предикативтіліктен әлдекайда айрықша басқа предикативтілік ұғымын енгізеді. Бұл жерде өңгіме арнайы синтаксистік байланыс ретінде танылған предикативтілік туралы («предикаттық қасиетін» немесе «предикаттық байланыс» деп аталатын), сөйлемнің түрлаулы мүшелері арасындағы орнайтын байланыс туралы болып отыр [1, 78-79].

Бұл предикативтілік пен алдында аталаған өткен предикативтіліктің айырмашылығы мынадан көрінеді: егер бірінші жағдайда («I предикативтілік») бар ықылас жалпы сөйлемге бағытталса, соңғы жағдайда («II предикативтілік») сөйлемнің бөлігі ғана, оның предикаттық негізі (ядросы) ерекшеленетінін айта келіп, екі ұғымын арасында байланыс жоқ деген тұжырым жасайды.

Керінше, М. М. Стеблин-Каменский «предикативтілік» және «предикат» ұғымын бір-бірімен тығыз байланыста қарайды: «Сөйлемде баяндауыш не соған ұқсас мүше болмаса, онда сөйлемде предикативтіліктің де болмағаны», – дейді ол [2, 133].

Предикативтілікке қатысты пікірлерді жинақтай айтсақ:

1) Бастауыш пен баяндауыштың тіркесі ғана ойды білдіретін сөйлем құрай алады (Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня, Д. Н. Овсяников-Куликовский, А. А. Шахматов);

2) Барлық сөйлем ойды білдіреді, олай болса, әрбір сөйлемде предикативтілік бар (А. М. Пешковский);

3) Сөйлем мазмұны – шынайы өмір құбылысы, олай болса, оның шындық өмірге қатысы бар, осы қасиеттерінде предикативтілік деп аталады (В. В. Виноградов).

Сонымен предикативтілік – сөйлемнің негізгі қасиетін айқындайтын синтаксистік категория. Бірдей ұғымды білдіретін синтаксистік құрылымдардың, мысалы, «болған той», «тойдың болуы», «той болды», соңғысы ғана айрықша функционалды сапаға – предикативтілікке ие. Предикативтілік сөйлемде жақ, шак тұлғалары арқылы жүзеге асады. «Жалпы сөйлем бір бас мүшелі, екі бас мүшелі немесе мүшеленбейтін сөйлемдерден құралса, предикативтіліктің ең жоғары түрі екі бас мүшелі сөйлемдерде нақты, ал бір бас мүшелі сөйлемдерде жартылай, ал мүшеленбейтін сөйлемдерде болмайды да. Міне, бұған қарағанда, предикативтілік тек бастауыш пен баяндауыш арасындағы таза грамматикалық құбылыс», – деп түсіндіреді Т. Сайрамбаев [3, 6]. Предикатив-

тілікті білдіруде тілімізде ең көп жұмсалатындар – бастауыш-баяндауыш құрылымындағы сөйлемдер. Сөйлемді құрау үшін ең аз болғанда екі мүше қатысуы керек – ойдын кім, не туралы екенін білдіретін мүше, яғни бастауыш, сондай-ақ ол туралы не айтатынын білдіретін мүше, яғни баяндауыш мүше қатысады. Осы екі мүшениң грамматикалық қатынасы сөйлем құрауға негіз болады. Өйткені сөйлем пікірді, яғни болмыстағы заттардың өзара қатынасын білдіру үшін жұмсалады.

Бастауыш пен баяндауыштың қатынасы предикативтік қатынас деп аталады. Тілде осы предикативтік қатынасқа ілесіп жүретін грамматикалық формалар ретінде баяндауыш құрамынан орын алатын шақ, жақ және рай формалары таңылады.

Бірақ субъект-предикаттық қатынас пен бастауыш-баяндауыштық қатынастың арасына тенденциялық белгісін қоюға болмайды. Бір ғана предикативтілік үғымына сыйғызуға болатын бұл үғымдар зерттеудің әртүрлі қырының нысаны болып саналады. Сөйтіп, предикативтілік дегендеміз логикалық аспект тұрғысынан – субъект-предикаттық қатынас, грамматикалық аспекттіден қарасақ – бастауыш-баяндауыштық қатынас, коммуникативтік аспекттіден қарасақ – тема-ремалық қатынас болып шығады. Бұл үғымдардың бір сөйлем бойында сәйкес келетін жағдайлары да, сәйкеспейтін жағдайлары да бар. Мысалы:

1) *Ашу – дүшпан, ақыл – дос*. Предикативтілік қай аспекттіден қарасақ та, сәйкес келіп тұр: *ашу*, *акыл* – әрі субъект, сонымен бірге бастауыш, әрі тема болып саналса, *дүшпан*, *дос* – әрі предикат, әрі рема, әрі грамматикалық баяндауыштар.

2) *Үәде бергіш адамға сене беруге болмайды*. Субъект-предикаттық қатынас пен тема-ремалық қатынас арасында белгілі бір дәрежеде сәйкестік болғанымен, грамматикалық бастауышты жоқ сөйлем. Тілдік деректерден аталған мәселені нактылай түсетін көптеген мысал табуға болады.

Сөйлемге тән негізгі белгілердің бірі – модальділік. Сөйлем пікірді болмыска қатынасы тұрғысынан ғана айтып қоймайды, ол пікірге сөйлеушінің қатысын, көзкарасын да қоса білдіреді. Соған сәйкес объективті және субъективті модальділік деп бөлінеді. Объективті модальділік ашықрайдың үш шағында көрінетін реалды іс-әрекетті де, калау, бұйрық, шартты райлар формалары мен қажеттілік, тілек, күмән тәрізді модаль мәнді сөздер арқылы берілетін ирреалды іс-сапанды да білдіреді. Субъективті модальділікте

сөйлеушінің сөйлемде айтылған ойды құптауы, құптаамауы, сенуі, жорамалдауы т.б. белгілері қүшешту, экспрессивті бағалау тұрғысында беріледі. Сөйлемдегі модальділіктің негізгі көрсеткіштері рай категориясы, модаль сөздер мен демеулер болады.

Рай формалары пікірді болмыска қатынастыру ерекшеліктерін танытады (*келді, келеді* – ашық рай, бұл форма іс-қимылдың анық болғанын, болатынын, *кел* – бұйрық рай, іске қосу, жұмсау талабын білдіреді). Ал демеуліктер ол сөздерге әртүрлі қосымша ренктер үстейді (сұраулық, қүшештікшілік, нақтылық, шектік және т.б.). Мысалы: *Расында, өзің де келдің гой* деген сөйлемде объективті модальділік өткен шақ тұлғасындағы хабардың реалдылығы, ал субъективті модальділік реалды хабарды сөйлеушінің мақұлдауы тұрғысында берілген. Модальділік модаль сөз (*расында*), демеулік (*гой*) және *-di* өткен шақ формасы арқылы берілген.

Тілшілер назарын аударған басты мәселенің бірі шақ пен модальділік категорияларын «синтаксистік категория» деп тану болды: «...Айтылғанның болмыска деген қатысын білдіретін шақ және модальділік категориялары сөйлемге тән болады», – деп жазады В.В. Виноградов. Әрине, мұндағы көзкарастан кейін, сөйлемді «жеке сөз тұлғаларының» қосындысы деп қарастыруға болмайды. Келесі жұмыстарында, орыс тілінің академиялық «Грамматикасының» екінші томының кіріспесінде, В. В. Виноградов бұл тұжырымды дамыта түседі. Онда ол шақ және модальділік пен жақ категорияларын біркітіріп қарастырады [4, 87].

Сөйлемге тән негізгі белгілердің бірі – интонация. Тиянакталған интонацияның болуы – оның сөзден де, сөз тіркесінен де ерекше қасиеті. Интонация тілдің грамматикалық құрамы мен сөз тіркестері, сөйлеммен тығыз байланысты. Себебі сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерінің, бүтіндей сөйлемнің мазмұны мен мағынасы көп жағдайда интонация арқылы ажыратылады. А. Шахматов интонация арқылы тек бір сөздің өзі де сөйлем бола алатындығын, осы сөздің не сөз тіркесінің сөйлем болуы үшін ондағы ойдың аяқталуы-аяқталмағандығы анықталуы қажеттігін, ал ойдың аяқталуы интонация арқылы жузеге асатындығын көрсетеді. Жеке сөздер мен сөз тіркестері сөйлем түрінде жұмсалғанда міндettі түрде сөйлемге тән тиянакталған интонациямен айтылуы шарт.

Орыс тілінің грамматикасында жай сөйлемге тәмендегідей анықтама беріледі: «Жай сөйлем дегеніміз – хабарлаудың дербес бірлігі, оның грамматикалық мағынасы – предикативтілік те, формасы – синтаксистік шактар мен райларды білдіретін арнайы грамматикалық тәсілдердің жүйесі қамтылатын ең кіші құрылымдық үлгі» [4, 544].

Ал соңғы шықкан қазақ тілінің академиялық грамматикасында жай сөйлемге тәмендегідей анықтама беріледі: «Бір сөзден немесе бірнеше сөз тіркесінен құралған, өз алдына дербестігі бар шындық болмыстың өзі не оның бір сапасы туралы сөйлеушінің ойы жай сөйлем деп аталады» [5, 629]. Екі анықтамада да қайталанатын мәселе – сөйлемнің хабарлаудың дербес бірлігі екендігі туралы ой. Сондыктан сөйлемге тән басты белгінің бірі ретінде оның дербес коммуникативтік бірлік екенін де атауға болады. Өйткені коммуникативтік дербестігі бар бірлік қана сөйлем деп танылады. Бірақ сөйлемнің бұл қасиеті айтылуда тиянакталған интонация, жазылуда сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері арқылы көрінеді.

Сонда жоғарыдағы сөйлемге тән басты белгілер предикативтілік, модальділік және интонация дейтін болсақ, екі түйткілді мәселе араласып жүргеніне мән беруіміз керек. Предикативтіліктің тілдегі көрінісі – жақ, шак формалары, модальділіктің – рай формалары, ал коммуникативтік дербестіктің көрінісі сөйлеуде – тиянакталған интонация, жазуда – тиянқтаушы тыныс белгілері. Олай болса, жоғарыдағы анықтамаларда көрсетіліп жүрген сөйлемнің хабарлаудың дербес бірлігі ретінде қасиеті предикативтілік пен модальділік секілді сөйлемге тән басты белгілердің қатарынан орын алуы керек деп санаймыз. Әрі интонация ұғымының ауқымы кен. Және оның табиғаты негізінен сөйлеуге тән. Сөйлеу ағынына сәйкес бір сөйлемнің бойында бірнеше интонациялық кідіріс те болуы мүмкін. Тыныс белгілері – оның жазудағы шартты белгілері. Сондыктан коммуникативтік дербестік – сөйлеу атаулының ең басты белгілерінің бірі.

Сөйлемді коммуникативтік мақсатына қарай топтауда ғылымдар арасында бірнеше пікір бар. Көптеген авторлар сөйлемді хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті деп 4 топқа бөледі. Соңғы кезде түркітануда сөйлемді коммуникативтік мақсатына қарай үш түрге (хабарлы, сұраулы, бұйрықты) бөлу ұстанымы орныққан. Ал лепті сөйлем айрықша мағыналық тип екендігін айта

келе, О. Төлегенов: «Сөйлемде айтушының эмоциясы баяндау мазмұнына ұстемеленіп беріледі, не болмыс, субъект жайында тікелей беріледі... Хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемнің мазмұны эмоциялық мағынаға ұласып та, ұласпай да айқындалады. Алдыңғы жағдайда олармен әрі баяндау, әрі қосымша бір айтушы эмоциясы беріліп отырады» [6, 80].

Сөйлемнің айтылу мақсаты белгілі бір коммуникативтік талаптан туындаитыны белгілі. Осылан орай, ғалым Р. Әмірдің соңғы жылдары көтеріп жүрген мәселесі назар аудартады: «Сөйлемдерді айтылу мақсатына сай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті деп бөлуіміз – коммуникативтік талапқа сай құрылудың бір көрінісі ғана. Коммуникативтік талаптар алуан турде көрінеді. Оларды негізінен екі топқа жатқызған дұрыс: бірінші дәрежедегі коммуникативтік талаптар, екінші дәрежедегі коммуникативтік талаптар.

Бірінші дәрежедегі коммуникативтік талаптарға сай пайда болған конструкцияларды (екі негізіді хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер) базистік деп танимыз. Екінші дәрежедегі коммуникативтік талапқа сай конструкциялар (туынды) осыларға синтагмалық, парадигмалық жағынан негізделіп туады», – дей келіп, құрмалас сөйлем жүйесіндегі коммуникативтік талаптың көрінісі ретінде үнемділік пен актуализациялауды көрсетеді [7, 11-14].

Тіліміздегі сөйлемдер сөйлеушінің ой жеткізу мақсатына, коммуникативтік талаптарға сай құрылудының ескерсек, әсіресе, аталған топтастырудың қатарынан актуализациялауды (актуальдауды) шығарып тастау, ескермеу ақиқаттан бастарту секілді көрінеді. Өйткені информанттың қай синтагманы не компонентті алдыңғы позицияға, қайсысын соңғыға шығаруы оның белгілі бір ойды жеткізуде алға қойған мақсатына байланысты. Тәмендегі сөйленімге назар аударайык:

Шаруашылық басшылары атқа салт мінуді қойып, машинага ауысқалы, жылқының жүрісі, өнері дегендегер есепке алынбайтын болған (Қ. Жұмаділов).

Сөйленімде айтушы үшін маңыздысы, тыңдаушы назарын аударғысы келгені – жылқы жүрісі, өнері дегендегер есепке алынбайтын болғандығы. Ал егер сөйлеуші сөйленімді тындаушыға шаруашылық басшыларының атқа салт мінуді қойып, машинага ауысқаның жеткізуді негізгі мақсат етіп қойған болса, сөйленім тәмендегідей орын тәртібімен айтылған болар еді:

Жылқының жүрісі, өнері дегендеге есепке алынбайтын болғандықтан, шаруашылық басшылары атқа салт мінуді қойып, машинаға ауысқан еді // Жылқының жүрісі, өнері дегендеге есепке алынбайтын болып, шаруашылық басшылары атқа салт мінуді қойып, машинаға ауысқан // Жылқының жүрісі, өнері дегендеге есепке алынбайтын болды, сондықтан шаруашылық басшылары атқа салт мінуді қойып, машинаға ауысқан еді.

Бұдан байқағанымыздай, сөйлеуші ойды жеткізу мақсатында әртүрлі тәсілдерді колданады. Мұндай тілдік тәсілдердің қатарына сөйлем мүшелерін мақсатқа сай орналастыру және оны белгілі бір интонация, сазбен жеткізу жатады. Осыған сәйкес сөйлемдерді базистік және актуальданған орын тәртіпті, айтылу сазына қарай хабарлы, сұраулы, бүйрықты сөйлемдер деп бөлуге негіз бар.

Сөйлемдердің коммуникативтік мақсатқа сай хабарлы, сұраулы, бүйрықты болып топтастырылуы тілдің ой білдіру, қатынас жасау құралы ретінде атқаратын басты қызметіне негізделеді. Аталған топтастырудың жай сөйлемге де, құрмалас сөйлемге де жат еместігін К. Жұбанов: «Жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, сабактас сөйлем тағысын тағылардың әрқайсысы хабар сазды да, леп сазды да, сұрау сазды да бола береді. Мұше құрылышына қарай жіктеу мен дауыс құрылышына қарай топтастырудың екеуі бір сөйлемнің басына сыймастай нәрселер емес, бұл тек бір нәрсенің өзіне екі түрлі өлшеуішпен өлшегендік ғана», – дейді [8, 218].

Болмыс туралы пікірге сөйлеушінің эмоциясын қоса білдіріп, арнайы лептік интонациямен айтылатын лепті сөйлемдерді сөйлемнің қай тобына жатқызу мәселесі ғалымдар арасында пікірталас өзегі болғаны рас. Галымдардың бір тобы мұны сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөлінген тобына қосса, екінші бір тобы оны басқа топқа жатқызады. Соңғы пікір бойынша, сөйлемдерді лепті, лепсіз, яғни эмоциялы, эмоциясыз деп бөлу өз алдына бір ұстанымға сүйенеді. Бұл топтау сөйлемдердің мазмұнына эмоцияның қатысуына, катыспауына және эмоцияны білдіретін формаларының көріну, көрінбеуіне негізделеді.

Эмоция – психикалық құбылыш. Оның тілде көрініне екі коммуникативті себеп бар. Бірі болмыстан алған өсерді білдіру, тындаушыға жеткізу. Екіншісі –тындаушыны (немесе үшінші

бір жақты) бір іске жұмылдыру үшін өсер ету. Тілдің синтаксистік жүйесінде эмоциялық мән тудыратын формалар көбіне баяндауыш мұше қатарынан көрінеді. Бұл занды да. Өйткені баяндауыш сөйлемді ұйымдастыруда негізгі қызмет аткарады. Эмоциялықты білдіруге бейімделген формалар, амалдар синтаксисте әртүрлі. Бұл интонациядан, арнаулы баяндауыш формаларынан көрінеді, мұнымен бірге түгел құрылышы жағынан осыған қалыптасқан сөйлемдер де бар. Эмоция кісінің түрлі сезіміне – қуанышына, тандануына, жиіркенішіне байланысты. Бірақ осы алуан түрлі эмоциялық сезімдер көбіне синкретті ортақ формалар арқылы көрінеді [9, 671].

Сөйлеуде сезімді білдірудің негізгі құралы дауыс ырғағы болғандықтан, сезім мақсатына сай хабарлы, сұраулы, бүйрықты сөйлемдерге де лептік интонация қосылып, лепті етіп айтыла береді. Мысалы: *Көзі ілініп кеткен екен, біреу тұртқілен ояты.*

– **Әмір, тұр, келдік!**

Көзін а иса, ала көбен. Жер беті агара бастапты. Машина милиция болімінің ауласында тұр.

– **Жұр, біздікіне барып демалайық,** – деп Алексей қоярда қоймай үйіне ілестіріп әкетті.

Содан барып құлаган Әмір кун еңкейе бір-ак тұрды.

– *Үйқынан оятып, мазаламадық сені. Тез кийніп, тамақ іш, Николай Иванович күтіп отыр, – деді Алексей. Өзі әлдеқашан тұрганга ұқсайды (С. Сарғасқаев). Асты сызылған екі сөйлемнің құрылымы бірдей: сөйлемдердің алғашқы компоненті – бүййору мақсатында, екінші компоненті – хабарлау мақсатында айтылған сөйлем. Компонент баяндауштарының тұлғасы бірдей қос сөйлемнің айырмашылығы алғашқысы лептік интонациямен айтылған, өйткені онда пікірмен қоса сөйлеушінің эмоциясы беріліп тұр, ал екінші сөйлем пікірді хабарлау мақсатынан туындаған құрылым, одан басқа сөйлеушінің эмоциясы берілмеген.*

Жалпы сөйлемнің лепті, лепсіз айтылуы тікелей сөйлеушінің эмоциясына катысты. Бір ғана сөйлемді әртүрлі интонациямен құбылтып айтуға болатындығы айтылып жүр. Интонацияны құбылту дегеніміз сөйлеушінің эмоциясын құбылту дегенге жақын. Айталық, асты сызылған жоғарыдағы қос сөйлемнің алғашқысында сөйлеушінің діттеген жерге келгеніне қуанғаны қоса беріліп тұр. Дәл осы сөйлемді айтушы эмоция-

сыз жай ғана діттеген жерге келгендігін хабарлау мақсатында да айтуы мүмкін. Мұндайда бұл құрылым лепті сөйлем бола алмайды. Немесе екінші сөйлемде Николай Ивановичтің күтіп отырғандығын тындаушыны жай ғана хабардар ету мақсатында емес, таңдану, куану, сескену т.т. эмоцияның бірін қосып айттар болса, сөз жок, бұл сөйлем де лепті сөйлемге айналар еді.

Тілдік деректердің көрсеткеніндей, коммуникативтік мақсат сөйлемнің қандай интонациямен айтылуымен ғана шектелмейді, сойлеуші эмоциясының қосылуы не қосылмауы, тындаушы үшін маңызды фрагменттің сөйлем ішіндегі орын тәртібі сияқты мәселелер де сөйлемді үйімдастырудағы басты коммуникативтік талаптар болып саналады. Сондықтан сөйлемнің коммуникативтік мақсатқа сай түрлері дегенде, біз оны төмендегіше жіктейміз

1. Мазмұнына қарай: хабарлы, сұраулы, бұйрыкты;

2. Орын тәртібіне байланысты: базистік және актуальданған орын тәртіпті;

3. Эмоцияның қатысына қарай: лепті және лепсіз.

ӘДЕБИЕТ

1. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. М.: Просвещение, 1955. С. 14-35.
2. Стеблин-Каменский М.И. О предикативности // Вестник ЛГУ. Серия история языка и литературы. 1956. № 20. С. 131-138.
3. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы: Рауан, 1991. 168 б.
4. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Наука, 1972. 614 с.
5. Қазак грамматикасы / Жауапты ред. Е. Жанпейісов. Астана: Астана полиграфиясы, 2002. 670-674 бб.
6. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. Алматы: Мектеп, 1968. 179 б.
7. Әмір Р. Екінші дәрежедегі коммуникативтік талаптардың күрмалас сөйлемдер жүйесіндегі көріну // Жұбанов тәғылымы: Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Ақтөбе, 2002. 11-15 бб.
8. Жұбанов К. Исследование по казахскому языку. Алматы: Наука, 1996. 362 с.
9. Сауранбаев Н. Қазак тіліндегі қүрмалас сөйлемдер жүйесі // Академик Н. Сауранбаевтың еңбектері: 3 том-дық. Алматы: Кенже пресс, 2000. 2-т. 5-119 бб.

Резюме

Рассматриваются проблемы коммуникативной самостоятельности и коммуникативной цели высказываний, соответствующих предложениям.